

ՀՈՎՍԵՓ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈ Վ ԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳԱՐԵԳԻՆ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Եհափառ Կաթողիկոս Գարեգին Հովսեփյանի ծննդյան 80-ամյա հոգեւայանը աշխարհի մի նշանակալից երևույթ է մեր կյանքում, որ բոլորիս սրտերը լցնում է ուրախության զգացմունքով և է՛լ ավելի բազմապատկւում մեր սերն աշդ սքանչելի մարդու հանդեպ:

Մագամբ գլուղացի, հին Արցախի նահանգից, օծույթով բնատուր ընդունակութուններով, ունենալով բացառիկ զգայուն և կարեկից սիրտ, նա անցավ ուսման ու կրթության բոլոր աստիճաններով, մինչև բարձրագույնը: Բայց ամեն ժամանակ և ամեն տեղ ու ամեն հասակում նա մնաց միշտ միևնույնը՝ ջերմեռանդ հայատաացյալ հոգևորական, շերմ հայրենասեր, ազնիվ քաղաքացի, մարդ՝ բառի կատարյալ խմայտով:

Մենք, տը բախտ ենք ունեցել Գեորգյան հոգևոր ճեմարանում նրան աշակերտել և ապա երկար տարիներ նույն մեծ հիմնարկում նրա տեսչության ներքո ծառայել ու պաշտոնակից լինել և այնուհետև էլ, մինչև 1934 թվին նրա արտասահման մեկնելը, շարունակ շփել հետը, մեծ փափագ ենք զգում, իբրև տկանատես, մի քանի հիշողություններ վեր հանել նրա հարուստ ու բազմաբովանդակ կյանքից, որոնք կարող են նշույթ ծառայել նրա կենսագրության համար, ում կողմից էլ այն կազմվելու լինի: Մենք նրա գործունեության մատենագրական, պատմագիտական, հնագիտական մանրակարգության ուսումնասիրման բնագավառները չենք շոշափի, այլ կտանք ժամանակագրական կարգով նրա կյանքի գլխավոր ուղիքները,

որոնք նրան այնքան բարձրացնում են մեր աչքում, որպես ժողովրդական մարդու և առաքինի հովվապետի:

Համարյա հիսուն տարի առաջ, 1897 թվի գարնանը, Գարեգին սարկավագ Հովսեփյանը, բարձրագույն կրթության ստացած, արտասահմանից վերադարձավ էջմիածին: Մենք, 12 ընկերներով, սովորում էինք ճեմարանի Ա լսարանում: Ուսման տարին վերջանալու վրա էր և բնականաբար Գարեգին սարկավագը չէր կարող դատարանի մեղ մոտ. սակայն նրա համբավն այնքան էր խառնածված, որ մեք ընկերներից ոմանք անհամբերությունից զրդված շտապեցին գնալ նրա մոտ, ծանոթանալ հետը և տեղեկություններ բերել նրա մասին: Բոլորն էլ հիացած էին նրանով ու հատկապես շեշտում էին նրա նվիրվածությունը հայ ժողովրդին ու եկեղեցուն:

Չպետք է մոռանալ, որ այդ սև ռեակցիայի տարիներին էր: Յարական կառավարությունը մի տարի առաջ, 1896 թվի հունվարին, առանց սպասելու նույնիսկ ուսումնական տարվա ավարտմանը, փակել էր Կովկասի բոլոր հայկական եկեղեցական-ծխական դպրոցները, որոնք բացառապես հայ ժողովրդի կրթիկներով էին պահվում:

Հաջորդ 1897—1898 ուսումնական տարում, երբ մենք արդեն Բ լսարանի ուսանող էինք, Գարեգին սարկավագը մեծ տենագրություն էր ավանդում ու միշտ խորհուրդ տալիս բնագիրների վրա ուսումնասիրել այդ անարկան: Այդ ուս. տարվա աշնանն էլ նա աչքի զա ձեռնարկեց: Պետք էր տեսնել նրա անդրանիկ պատաղաբ. դա մի կատարյալ ողբերգություն էր. նրա նման զգա-

յուն սիրտ ունեցողն ուրիշ կերպ էլ չէր կարող վարվել. ամբողջ պատարագը, մանավանդ ահեղ խորհրդին մերձենալիս, լացով ու արտասուքով անցկացրելից։ Դրանից հետո նա կարծես նոր լիցք ստացած ամեն գործում առաջավոր էր հանդիսանում։

Ուսումնական տարվա ընթացքում Գարեգին հայր սուրբը մեզ նախապատրաստում էր գալիք ամառային էքսկուրսիային, որ պիտի կատարեինք Դարբասկազում, Վայոց ձորում. գրականություն էր մատնանշում կարդալու համար, հաճախ գալիս էր մեզ մոտ, որոշ պարզաբանումներ անում, շարադրում ուսումնասիրման այն օբեկտները, որոնց վրա պետք է ուշադրություն դարձնեինք գլխավորապես. — ժողովրդական անգիրը, բանահյուսություն, հեքիաթներ, պատմվածքներ, երգեր, տնային կահ-կարասիք, գյուղատնտեսական գործիքներ, տղամարդու ու կանայքի հագուստներն. ապա աշխարհագրական, պատմական, հնագիտական նյութեր, որոնց մեջ հարկավ, ամենակարևոր տեղը արձանագրություններն էին բռնում։ Աշխատանքն այնպես էր դասավորում, որ թուրա էլ վերը նշված բոլոր աշխատանքները հաջորդական կարգով կատարել կարողանայինք։ Մենք, 12 ընկերներս, չորս խմբի պիտի բաժանվեինք. եթե առաջին գյուղում անել մի խումբը, օրինակ, հեքիաթներ գրի առնելով պիտի դարձվեր, ապա երկրորդ գյուղում այդ նույն խումբը ժողովրդի նիստ ու կացը պիտի ուսումնասիրեր, երրորդ գյուղում եղած արձանագրությունները պիտի կարդար ու գրանցեր տետրում և այլն, այնպես որ մենք ամենքս էլ առաջնորդի ղեկավարությամբ աշխատելով որոշ փորձառություն պետք է ձեռք բերեինք նշված ուսումնասիրությունների բնագավառում։ Այս էքսկուրսիայի վրա նրա համար ենք ավելի երկար կանգ առնում, որովհետև Գարեգին հայր սուրբին, առաջին անգամ, կսկսվես այս ճանապարհորդության ժամանակ միայն ճանաչեցինք։

Մտեցավ ցանկալի ժամը. ուսումնական տարին փակվեց. մենք փոխադրվեցինք Դարբասկազ և որոշ պատրաստություններ տնաներուց հետո, տարախ տրամադրությամբ էջմիածնից, Սրբանի վրայով, ճանապարհ ընկանք դեպի Դամարկու (վայրերը հիշատակում ենք այն ժամանակվա անուններով)։ Մեր առաջնորդ Գարեգին հայր սուրբը ճամարանի միջոցներից ծախսերի համար հետը որոշ գումար էր վերցրել, բայց ի պատիվ մեր գյուղական հայ ժողովրդի, պիտի ասենք, որ 40 օր տևող ճանապարհորդության ընթացքում սննդի համար և ոչ

մի տեղ ոչ մի կուպեի չծախսվեց։ Ամենուրեք մեզ ընդունում էին զրկաբաց, ամենատեսակ հարմարություններ տալիս, նամանավանդ երբ տեսնում էին, որ մեզ արշավախմբի պետը մի վեղարավոր է, Մայր Աթոռից եկած։ Մեզ ոչ միայն սննդով էին գոհացնում, և ամենայն պատրաստակամությամբ հայր սուրբի ցույց տված վայրերն առաջնորդում, այլ և այնպիսի նոր, հնություններով հարուստ վայրեր տանում, որոնք հայտնի էին միայն տեղացիներին և դեռ անծանոթ գրականությանը։

Այն ժամանակներն այդպիսի մի արշավախմբի երևալը մեր գյուղերում հազվագյուտ երևույթ էր. մարդիկ հետաքրքրությամբ շրջապատում էին մեզ ու զարմանքով զննում, մինչև որ մենք սկսում էինք խոսել ու սիրտ տալիս մեր առաջ բացվելու. երբ իմանում էին, որ մեզնից շատերը գյուղացիներ են, զարմանում էին, թե մի՞թե գյուղից էլ կարող են կրթված մարդիկ դուրս գալ ու երանի էին տալիս մեզ՝ մեր բախտավոր վիճակի համար։

Օգտվելով խոր-Վիրապի վանքի մոտիկությունից, Դամարկուից զնացինք այնտեղ՝ վանքը տեսնելու համար։ Նկատենք, որ Դամարկուից սկսած ճամբորդում էինք ուսում, ընդհուպ մինչև ճանապարհորդության ավարտելը։ Մինչև անգամ Գարեգին հայր սուրբն էլ մեծ մասամբ ոտով էր գալիս, որ մեզ ավելի էր քաջալերում ու ոգեվորում։ Ճիշտ է, հետո Դավալու գյուղում հայր սուրբը մի ձի զնեց, գլխավորապես մեր ունեցած բեռը բարձելու համար, բայց նա շատ քիչ էր օգտվում ձիուց ու մեծ մասամբ քայլում էր մեզ հետ ոտով։ Այդ ձիուն, որը զնված էր 35 ուրվով, ճանապարհորդության ժամանակ այնպես խնամեցինք ու գիրացրինք Վայոց ձորի սառնորակ աղբյուրների մոտ, հյուսիսի խոտավետ արոտներում արածացնելով, որ ճանապարհորդության մեծությամբ, նոր Բալագետում ծախեցինք 50 ուրվով, որ և ուրախ ծիծաղի նյութ դարձավ բոլորիս համար։ 15 ու այդ անակնկալ օգուտը հայր սուրբը, որպես ճանապարհածախս, բաժանեց նրանց, որոնք նրա հետ էջմիածին չէին վերադառնալու, այլ զնալու էին ամառային արձակուրդի մնացողը իրենց ծնողների մոտ անցկացնելու։

Խոր-Վիրապից վերադարձանք Դավալու ու այնտեղից էլ, հրաժեշտ տալով Արարատյան դաշտին, բարձրացանք Ջնջրու, ուտը դնելով մեր ցանկացած գավառը։ Չմոռանանք ասելու, որ Գարեգին հայր սուրբը լուսանկարչական գործիք էլ ուներ. ցերեկը հանած նկարները նա նույն գիշերը

մեզնից երկուսի օգնությամբ պատրաստում էր կարմիր լապտերի լույսի տակ։ Սովորաբար այդ գործողությունը կատարվում էր վանքերի խորաններում, որոնց նեղ-լիկ լուսամուտները հեշտությամբ կարելի էր լինում ծածկել։ Զնջրուից սկսած մինչև ճանապարհորդության վերջը լուսանկարչական գործիքն իր դերի մեջ էր։ Հետագայում այստեղ պատրաստված նրկաբերից շատերը լույս տեսան Գարեգին հայր սուրբի «նաղբակներ կամ Պրոշնանք» նշանավոր աշխատության մեջ։

Մենք այստեղ միայն կհիշենք մեզ այցելած վայրերից ամենազխտավորները, որտեղ սովորականից ավելի երկար ենք կանգ առել։ Զնջրուից հետո դրանք են՝ Ղարախաչ, Ղաշխա, Էլիի, Վրթանես, Այնաղուր, Արիա, Նորավանք (Ամաղու), Խաչիկ, Կոմաղուզ, Աղատներ, Փաշալու, Փոր, Մարտիրոս, Գնդեվազ, Հերհեր, Ս. Խաչ վանք, Մալիշկա, Բաշքենդ, Ալալազ, Հասանբանդ, Քարազուխ, Սելիմի քարվանսարա, Աղյաման, Նոյ Բայազետ, Նորադուզ, Սևան։

Օրեցօր ուշադրության արժանի այնքան նորանոր բաներ էինք տեսնում, որ սահմանված 40 օրը շատ ու շատ քիչ էր մի ալդախի հարուստ ու հետաքրքիր շրջան դիտելու համար։ Զնջրուից սկսած մինչև վերջն՝ ամբողջ Վայոց ձորը մի ընդարձակ բնական թանգարան է։ Ճարտարապետական շենքերի մնացորդների մի այնպիսի հոյակապ առատություն կա, որ ոչ միայն Հայաստանում, այլ թերևս Եվրոպայի և Ասիայի ամենուրեք միայն մի գավառում։ Հուշարձանների մեծ մասը 11—14 դարերից է մնացել և հատկապես 12—13 դարերից։ Որտեղ կարելի էր անմատչելի բերդ շինել, շինվել է, որտեղ կարելի էր վանք, անապատ, մատու կառուցել և խաչքար կանգնեցնել, արվել է, որտեղ կարելի էր կամուրջ գցել, գցվել է։ Կարծես թե այդ դարերում ապրող մեր պապերը, բարի նախնիներից դրված իրենց հնադարների համար ազատ տեղ չեն թողնել, որ սրանք էլ իրենց հերթին գալիք օրերին համար մնալուն հիշատակարաններ թողնեն։

Հապա երկրի գեղեցկությունը. գրչով անկարելի է նկարագրել նրա գունեղ պեսպիսությունը. պետք է անձամբ շրջել ոտով ու սեփական աչքով տեսնել այդ բարձրաբերձ սարերը, անդրադարձող ձորերը, ճեղքված լեռնախորշերը, մթին քարանձավները, մատղաշ անտառները, գունգոզուն ու վառ ծաղիկներով ծածկված սքանչելի մարգագետինները, սառնորակ մշտաբույս բազմա-

թիվ աղբյուրները, ոլորապտույտ փրփուռ գետերը։

Իսկ հուշարձանների բազմազանությունը, հոյակապությունը. բազմաթիվ բերդեր, անհաշիվ վանքեր, մեծ մասամբ կիսավեր, մատուռներ, ժայռերի մեջ փորված եկեղեցիներ ու խաչքարեր, ամենատարբեր տեսակի առանձին կանգնեցրած խաչքարեր, տապաններ, դերեղման քարեր, կամուրջներ և այլն, և այլն։ Նվ գարմանալի չէ, որ հիշատակարաններով հարուստ մի այսպիսի վայր ընկնելով, Գարեգին հայր սուրբն բոլորիս աշխատեցնում էր, հորդորում օգտը վել հանգամանքից ու մեր վերջը նշած ծրագրով ջանալ հարուստ նյութ հավաքել։ Նա մեզ արժեքավոր ցուցումներ էր տալիս հատկապես արձանագրությունների ընթերցման գործում։ շատ հաճախ ձեռքիս պահած նախորդների գրանցած արձանագրությունները, մեզ կարգալ էր տալիս իսկականները, պատերին դրածները և համեմատելով նշանակում էր նկատված տարբերությունները, միաժամանակ մեր ուշադրությունը հրավիրելով արձանագրություններում ընդունված կրճատումների ու այլ ձևի միավորումների վրա։ Մենք նրա ձեռքի տակ աշխատելով այդ գործում այնքան վարժվեցինք, որ այնուհետև շատ աշխատանքներ ինքնուրույն կեցողով էինք կատարում։

Հատկապես երկար, ամբողջ երեք օր կանգ առանք Նորավանքում՝ Ամաղույում, որովհետև այստեղ առաջնապետի լույսով շատ կարճ ժամապարան կոչված մասում հանգչում է պատմագիր Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Օրբելյանի աճյունը. նրա աչ ու ձախ կողմը ուրիշ շատ բարձր հոգևորականների ու իշխանների դամբարաններ կան։

Այստեղ Գարեգին հայր սուրբը մի առանձին հոգատարություն էր ցուցաբերում մեր նկատմամբ, քանի որ գլուղում չէինք, այլ առանձնացված վանքում, ավելի ճիշտը վանքերում, քանի որ երեք ջուկ-ջուկ գեղեցիկ շենքեր զարդարում էին այս մեկուսացված վայրը։ Նա մեր ապահովություն համար մոտակա Ամաղու գյուղից հատուկ պահապան վարձեց իր օգնականով հանդերձ, իսկ սննդամթերքի համար ամենակին նեղություն չէինք քաշում, որովհետև մոտիկ հայ գյուղը հոգացել էր այն։

Մեր ճանապարհորդությունն այնքան բազմաթիվանդակ ու հետաքրքիր էր, որ չմտադանք, թե ինչպես Քարազուխից դուրս գալով հրաժեշտ տվինք Վայոց ձորին, Դարազուլազին ու մտանք Գեղարքունիք։ Սելիմի քարվանսարայում հանգիստ առնելով,

շարունակեցինք մեր ճանապարհը և գիշերելով Ադրիամանում, մյուս օրը մտանք Նուր Բայազետ ու այստեղից էլ անցանք Նորադուզ: Չմոռանանք հիշել և այն, որ Գարեգին հայր սուրբը ճանապարհորդութեան ժամանակ արժեքավոր հնութիւններ էլ էր համարում— հին դրամներ և այլ իրեր: Այստեղ Նորադուզում եկեղեցու մետաքսագործ սրանչելի հին վարագույրը նրա ուշադրութեանը գրավեց և հետագայում նորով փոխարինելով, այն բերել տվեց էջմիածին. այդ վարագույրը թանգարանի ամենագեղեցիկ զարդերից մեկը դարձավ:

Քառասնօրյա ճանապարհորդությունն ավարտված էր, նպատակն իրագործված, արդյունքն ավելի քան բավարար: Մեզ մտավ էր այն ժամանակվա ձկնորսական նավով Նորադուզից գնալ Սևան. հաջորդ օրը, վարդապետին, նրա ուխտն էլու Բախտին հաճելի եղավ Սևանա լճի վրա փորձել մեր առաջնորդի կայունությունը, դիմաց կունեությունը:

Նորադուզից ճանապարհը ընկանք ցերեկվա ժամը 1-ին, այն հաշվով, որ 2—3 ժամից հետո լինենք Սևանում. բայց ծովական սկսեց ալեկոծվել. արևելյան քամին մեր նավակը քշում էր դեպի արևմուտք, դեպի ժայռոտ ափերը, այն ինչ մեր ուղղությունը պիտի լիներ դեպի հյուսիս: Երկու նավավարներն էլ սկսեցին անհանգստության նշաններ ցույց տալ ու ամեն մեր պաշտոնում էին նավակը հեռու պահել արևմտյան ափերից: Քամին սկսեց մաստկանալ. այնպիսի ալիքներ առաջացան, որ մենք ապրեցինք, թե մի թե փոքրիկ լճի վրա կարող էին այդպիսի ահագին ծովային ալիքներ գոյանալ: Սակայն Գարեգին հայր սուրբն աննկուն էր. նա մեզ սիրտ էր տալիս, որ ոչինչ չի պատահի, և մեզ ավելի հանգստացնելու համար սկսեց Երզնի «Մով կենցաղոյս հանապազ զիս ալեկոծէ: Մորկեալ ալիք թշնամին ինձ յարուցանէ: Նաւալետ բարի, լիր անձին իմոյ ապաւնն՝ ջարականը, հորդորելով ձայնակցել փրկն. սակայն բժեղացող քամին վստացնում էր մեր ձայնը, փակ նավակն ավելի ու ավելի մեծ ուժով էր շարտվում դեպի արևմտյան ափը: Սկսեցին երևալ ստորջրյա ժայռերի ցցուն ծայրերը. մեր նավակը դիպավ նրանց, բայց չծակվեց: Նավավարներն այլալվեցին: Մեզից տմանք արդեն փովել, էին նավակի հատակին ու արևա փոխություն հուշա յունեին: Նավակը թեթև տաշեղի պես թռչում էր ալիքների վրա, հետո քահալի ժողովն ցած ընկնում: Ուժգին ալիքները սկսեցին ներխուժել նավակի ներսը, բայց

մեր առաջնորդը, միշտ ոտի վրա ու հայացքը Սևանին հռաժ, չէր ընկճվում, փրկություն էր սպասում ու երբեմն էլ ցուցումներ տալիս նավավարներին, որոնք կաշվից դուրս էին գալիս նավակն արևմտյան ափից հեռու պահելու համար: Այսպես 5—6 ժամ մաքառելով բնության ահեղ տարրերի դեմ, նավավարները նկատեցին քամու մեղմանալու նշաններ և վերահաս մահվան վտանգի անցում: Նրանց դեմքի վրա ժպիտ չառաջ: Ժպտաց և Գարեգին հայր սուրբը. նավակի հատակին կուշ եկած մեր ընկերները գլուխները բարձրացնելով համոզվեցին, որ վտանգն անցել է: Նավակն այժմ ուղիղ շարժվում էր դեպի Սևանա կղզին, որն արդեն պարզ նկատելի էր. նավավարները պատմում էին, որ նրանք այդպիսի ուժեղ փոթորկի չէին հանդիպել դեռ. նրանք շատ վախեցել էին ստորջրյա ժայռերից, որոնցից շատ կային լճի այդ մասում. ժայռերին զարնվելուց նավակը կարող էր հեշտություն մտնել, ընկղմվել ու բոլորս էլ կխեղդվեինք:

Հրաշքով ազատվելով երբ կղզում ափի իջանք, ուրախագին աղաղակներով մեզ դիմավորեց ուխտավորների մի ահագին բազմություն. բոլորն էլ զգացվեցին, մեր առաջնորդին ու մեզ մահվան ճիրաններից ազատված տեսնելով. նրանք կղզու վրայից նկատել էին մեր օրհասական պայքարը բնության տարրերի դեմ: Սևանի միաբանները ցնծության մեջ էին տեսնելով Մայր Աթոռի միաբան Գարեգին հայր սուրբին իր աշակերտներով հանդերձ փրկված. ինչպես պարզվեց, նրանք, մեր օրհասական վիճակը տեսնելով, փառ ու խաշվառով աղոթքի էին դուրս եկել, երկնքից փրկություն հայցելով մեզ համար:

Մենք անշափ ուրախ էինք մեր սիրելի ուսուցչի կյանքի փրկության համար. նեղության, փորձանքի ահեղ ժամերին նա պահպան հրեշտակի պես հովանի եղավ մեզ ու իր անձնական օրինակով քաջալերեց և սովորեցրեց Երբեք չընկճվել, չթուլանալ, չըվել: Նրա այս գեղեցիկ հատկությունն անբաժան մնաց նրանից իր հետագա ողջ կյանքի ընթացքում: Ուրիշ փորձություններ էլ միճակվեցին նրան, բայց նա անսասան մնաց ու արդյունքում հաղթահարեց բոլոր փորձությունները:

Հետագա երկու տարիներին Գարեգին հայր սուրբը շարունակեց դասավանդել ճեմարանում, բայց հետո ստիպված եղավ առժամապես բաժանվել ճեմարանից ու իր աշակերտներին:

սկզբում տասնյակներով, ապա հարյուրներով մարդիկ էին մեռնում օրը: Գարեգին հայր սուրբի կարգադրությամբ ժողովուրդը էջմիածնից տեղափոխվեց նախալեռնային շրջանները, որն ունեցավ իր բարերար ազդեցությունը: Նվազեց մահացությունը: Ծեմարանն իր հարակից բոլոր շենքերով տրամադրվեց հիվանդների ու սրբ Երեխաների տեղավորման համար: 1915—1916 ուս-տարում ճեմարանն իր սաների համար փակ մնաց, բայց դրա փոխարեն հազարավոր որբ երեխաներ փրկվեցին: Գարեգին հայր սուրբը մոռացած հանգիստ ու քուն, գիշեր, ցերեկ զբաղված էր հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը փրկելու գործով և նա տրոշ չափով հասավ իր նպատակին. դադարեց ժողովուրդի մեծ մասը փրկվեց: Հետագայում որբերն էլ տեղափոխվեցին Նրևան ու այլ վայրեր և ճեմարանը 1916—1917 ուս. տարում վերսկսեց իր աշխատանքը: Գարեգին հայր սուրբի տեսչության այս շրջանում, չնայած պարենային սուղ սկիզբին, ուսանողության սննդի գործը յավ էր կազմակերպված, շնորհիվ նրա եռանդուն ջանքերի: Հանդուցյալ Գևորգ Ե. կաթողիկոսը 1917 թվի գարնանը Գարեգին վարդապետին եպիսկոպոս ձեռնադրեց իր մատուցած անթիվ ծառայությունների համար:

1917—1918 ուս. տարին սկսվեց խռովահույզ պայմաններում. նորից լուրեր էին պտտում նոր քաղթի ու թուրքական արշավանքի մասին. ստեղծվել էր մի կացություն, որն անհնար էր դարձրել խաղաղ դպրոցական աշխատանքով զբաղվելը: 1917 թվի դեկտեմբերի վերջին ճեմարանը փակվեց և ջենքը անցավ զինվորական իշխանության ձեռք: Այդ տարիներին Գարեգին Սրբադանին տեսնում ենք ամենուրեք, ժողովրդի մեջ, ուր նա ջանք չէր խնայում թեթևացնելու նրա տանջանքները:

1920 թվի աշնանը, երբ թուրքերը արշավեցին Հայաստանի վրա, Գարեգին սրբազանը հանգիստ նստել էջմիածնում չէր կարող: Նա մեկնում է Կարս. սակայն, ոճախտաբար այստեղ, Կարսի ժողովրդի հետ միասին, նա գերեց է ընկնում թշնամու ձեռք: Գերի միջակում անգամ, նա կարողանում է մասամբ մեղմել թշնամու վայրագություններն ու բազմաթիվ անձանց ու որբերի փրկել:

Այս մեծ փորձությանն էլ դիմացավ Գարեգին սրբազանը և, ինչպես հետո ինքն էր պատմում, մի տեսակ հրաշքով անսպասելիորեն ազատվելով, գալիս է էջմիածին, ուր վերջապես հանգստություն է գտնում նորահաստատ սովետական իշխանության հովանու ներքո, իր կրած այնքան տառապանքներից հետո:

Միանգամայն ապահով լինելով հայ ժողովրդի բախտավոր ապագայի նկատմամբ և սրտանց ողջունելով սովետական կարգերի հաստատումն ու դարավոր կապերի վերականգնումը Ռուսաստանի հետ, Գարեգին սրբազանն այնուհետև հանգիստ սրտով նվիրվում է իր ընդհատված գրական աշխատանքները կարգի բերելու և ավարտելու գործին: Այս կապակցությամբ սրբազանն 1934 թվին ուղևորվում է արտասահման, որտեղ և հետագայում ի տրիտուր իր փառավոր վաստակների, ընտրվում է Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս:

Արտասահմանում գտնվելով նա ջերմ կապ է պահպանում Մայր Հայրենիքի ու Մայր Աթոռի հետ, որոնք նրա ողջ կյանքի իմաստն են կազմել: Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, նրա ջերմ կոչելին արձագանքելով, Սփյուռքի հայությունը իր առատ նվերներով աջակցեց մեր քաջարի Կարմիր Բանակի հաղթանակին:

1945 թվի ամռանը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրությանը մասնակցելու համար Կիլիկիո Նորընտիր Շնորհազարդ Կաթողիկոսն անձամբ եկավ էջմիածին, հանդիսագիր եղավ Նորընտիր Ամենայն Հայոց Վեհափառ Գևորգ Զ. Կաթողիկոսի սուրբ Օծման արարողությանը, եր փարոսն առավ Հալաստանից, օրհնեց ու փերադարձավ իր Աթոռը:

Մի հետադարձ հայացք ձգելով նրա կյանքի բոլոր էտապների վրա, իրավամբ կարող ենք ասել, ահա՛ մի բեղմնավոր կյանք, որ պատկանեց մեզ բոլորիս, հայ ժողովրդին, հալ եկեղեցուն:

Նրա ծննդյան 80-ամյա հոբելյանի առթիվ ցանկանք բոլորն էլ, որ Տանն Կիլիկիո Գարեգին Վեհափառ Կաթողիկոսը երևար ապրի և մխիթարի Մայր Հայրենիքի, Մայր Աթոռի ու հայ ժողովրդի ծաղկման և բարգավաճման հետագա բուն վերելքով:

